

KANT ȘI SENTIMENTUL SPAȚIULUI. PROBLEMA LOCULUI ȘI A DIRECȚIEI ÎN SISTEMUL TRANSCENDENTAL*

DRAGOȘ GRUSEA

Universitatea Națională de Arte București

Abstract. This paper aims at describing a certain evolution of the concept of „direction” in Kant’s system, which can show that the Kantian concept of space as an a priori form of intuition is founded in the concept of place. I start with the feeling of space as it is described in the *Gegenden-Schrift* and argue that the act of self-localisation of the body generates an abstract concept of direction, which is afterwards thematised in Kant’s other writings. In the *Metaphysical Foundations of natural science*, the phenomenology chapter shows that the Kantian theory of motion starts with the subject’s action of localising itself in a space, which makes it possible to see two spaces moving in opposite direction. What I emphasise is that there exists a fundamental relation between the concept of space and the subject’s body, expressed by the sentiment of space. In the end I offer a succession of the concepts of direction present in Kant’s system from the abstract directionality in the pre-critical writings to the direction of all directions thematised in the *Metaphysical Foundations*.

Keywords: space, place, body, direction, motion, time, orientation.

1. INTRODUCERE: PROBLEMA TRUPULUI ȘI A DIRECȚIEI ÎN FILOSOFIA TRANSCENDENTALĂ

Conform unei opinii răspândite, Kant a ridicat filosofia la un nivel de abstracție care a blocat înțelegerea existenței mele de aici și acum. Aerul rarefiat al rațiunii pure ar sta în opoziție cu impuritatea presupusă de existența propriului corp. Rațiunea nu poate integra și explica trupul, motiv pentru care acesta din urmă va fi redescoperit abia de filosoful care va așeza viața organică deasupra gândirii logice, anume Nietzsche. Și totuși, kantianismul conține o latură „impură”¹, în cadrul căreia categoriile abstracte sunt aplicate existenței, adică unui concept care nu poate fi construit *a priori*: „dar existența fenomenelor nu poate fi cunoscută *a priori* și, deși pe această cale am putea reuși să deducem o existență oarecare, totuși nu am putea-o cunoaște în mod determinat”². Cu alte cuvinte, în ciuda

---

* Paper supported by UEFISCDI research project PN-III-P1-1.1-TE-2021-0439, “Be You” (A fi tu însuți în era rețelelor sociale – o abordare a esteticii autenticității din perspectiva ontologiei virtuale), TE 64, 12/05/2022.

¹ Vezi d.ex. Robert. B. Loudon, *Kant’s Impure Ethics: From Rational Beings to Human Beings*, Oxford University Press, 2000.

² A178-179/B220-22 *Critica rațiunii pure* va fi citată conform procedurii standard, prin referire la paginația primei ediții (A) și a celei de-a doua ediții (B), iar celelalte opere kantiene vor fi citate potrivit ediției Academiei Germane: *Kants Gesammelte Schriften*, hrsg. von der Preußischen/Deutschen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1900 ff (prescurtat AA) prin indicarea volumului și a paginii. Am să folosesc traducerea în română, dar nu am să indic paginile traducerii, fiindcă ultima ediție a *Criticilor* conține paginația standard: Immanuel Kant, *Opere*, Academia Română, FNSA, 2017, ed. îngrijită de Ilie Părvu, CRP trad. de Nicolae Bagdasar și Elena Moiscu.

imposibilității de a o construi *a priori*, existența este totuși „purificată” sau, mai exact, apriorizată. Această parte „materială” a sistemului transcendențial include metafizica naturii corporale, dezvoltată în mica scriere din 1786, *Principiile metafizice ale științei naturii*³, și metafizica naturii umane tematizată în *Principiile metafizice ale teoriei dreptului*. Ambele pornesc de la un concept mediator, situat la granița dintre domeniul transcendențial și cel empiric. Prima are la bază mișcarea (înțeleasă ca uniunea empirică dintre spațiu și timp), a doua dreptul (înțeles ca efect empiric al legii morale). Ambele funcționează ca elemente *a priori* impure care fac posibilă transcendențializarea domeniului material⁴. Nu acest proces face obiectul studiului de față, ci rolul jucat în cadrul sistemului transcendențial de către trup și direcțiile pe care le introduce în spațiu. Pare că întreaga teorie a mișcării schițată în scrieri precum *Pmsn* se întemeiază în acțiunea subiectului de a se localiza pe sine, proces prin care spațiul propriu al corpului e distins de spațiul înconjurător. Spațiile obținute pot fi apoi mișcate în direcții opuse, ceea ce va da naștere științei numită de Kant „foronomie”.

Deși prezența trupului în gândirea critică poate părea surprinzătoare la prima vedere, ea nu este o ocurență singulară. Prima formă a filosofiei transcendentale, dezvoltată de Kant în mica lucrare *Despre temeiul prim al diferențierii direcțiilor în spațiu* (1768), descrie explicit modul în care existența corporală a subiectului modifică spațiul din jurul său, dându-i o nouă formă prin introducerea direcțiilor⁵. Ceea ce înseamnă că existența sensibilă a trupului capătă o dimensiune transcendențială prin capacitatea ei de a genera direcții. Este cât se poate de clar că direcțiile „dreapta”, „stânga”, „sus” sau „jos” nu au un sens decât prin raportare la corpul nostru. Astfel, am putea spune că ele sunt inerent subiective. Cu toate acestea, direcțiile nu sunt procese ce au loc în interioritatea subiectului, ele fiind prezente în spațiul extern. „Dreapta” sau „stânga” sunt pe de o parte obiective, fiindcă sunt prezente ca atare în spațiu, pe de altă parte subiective fiindcă depind de locul în care e amplasat trupul. Această ambivalență e una din primele forme în care apare ideea spațiului ca formă *a priori* a sensibilității, fiindcă direcțiile sunt ideale din punct de vedere transcendențial și reale empiric. Fenomenul direcției descrie așadar un spațiu al interior-exteriorului, propriu domeniului transcendențial.

În spatele conceptului geometric al spațiului stă așadar o structurare primordială prin direcții, pe care Kant o numește *sentiment* al spațiului. Cu alte cuvinte, *locul* pare a preceda conceptul general de spațiu. Astfel, dacă vom citi textele kantiene cu atenție, vom descoperi nu numai inexistența unei opoziții absolute între rațiunea pură și problema trupului, dar și că prima versiune a filosofiei transcendentale se naște dintr-o anumită interpretare a raportării corpului omenesc la spațiul înconjurător, exprimată printr-un sentiment aparte. Dacă vom ține seama de acest lucru, atunci nu numai cinematica din *Pmsn* va deveni mai clară, dar chiar conceptul de spațiu din *Critica rațiunii pure* poate fi înțeles din altă perspectivă. Fiindcă întotdeauna

³ De aici încolo prescurtat *Pmsn*.

⁴ Pentru o analiză detaliată a conceptului de „a priori impur”, vezi Konrad Cramer, *Nicht-reine synthetische Urteile a priori. Ein Problem der Transzendentalphilosophie Immanuel Kants*, Heidelberger Forschungen, 1985.

⁵ *Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden im Raum* în AA Vol. 2.

există reticențe când vine vorba de interpretarea gândirii critice folosind concepte din perioada precritică, este necesară o scurtă explicație preliminară referitoare la raportul dintre cele două perioade ale filosofiei kantiene.

2. IDEI PRECRITICE ÎN FILOSOFIA CRITICĂ

Încercările de a folosi scrieri precritice kantiene pentru explicarea celor critice au fost multă vreme întâmpinate cu suspiciune. Au existat puține încercări de acest fel până în 1980, cercetătorii pornind de la ideea, subliniată deja de Ernst Cassirer în monografia sa, conform căreia între gândirea precritică și cea critică există o ruptură⁶. Kant însuși pare a legitima o astfel de idee, el nefiind de acord cu republicarea scrierilor sale precritice, cu excepția *Istoriei generale a naturii și teoriei cerului*. O reflecție kantiană din perioada publicării primei *Critici* este mereu adusă în discuție de către cei care vor să legitimizeze ideea rupturii: „Prin acest tratat (*Critica rațiunii pure*, n.m), valoarea scrierilor mele metafizice precedente este complet anihilată”⁷. Mulți autori au preluat această propoziție unii de la alții, fără să consulte volumul de reflecții în care ea apare. Acolo, ideea este continuată în felul următor: „Voi căuta numai să salvez corectitudinea ideii”⁸. Există prin urmare o idee conturată de filosofia precritică pe care Kant a încercat totuși să o salveze. E greu de spus la ce idee se referă filosoful german. Această problemă a stat la baza avântului pe care l-au luat cercetările gândirii precritice în ultimii ani. De asemenea, au fost redescoperite studii mai vechi cum ar fi cel al lui F. Kaulbach despre problema spațiului la Leibniz și Kant, în care interpretul german încearcă să demonstreze că între gândirea precritică și cea critică nu există nicio diferență⁹. Potrivit lui Kaulbach, chiar și inima sistemului transcendențial, anume deducția transcendențială a primei *Critici*, este doar o prelungire a studiului precritic despre *Monadologia fizică*. Deși avansează teze radicale, cărțile lui Kaulbach au prilejuit redescoperirea semnificației sistematice a textelor publicate înainte de 1781. Studiile apărute în ultimii ani arată nu numai că aducerea în discuție a gândirii precritice nu este nejustificată, ci chiar necesară. Aproape că nu este problemă în filosofia kantiană de după 1781 care să nu își găsească o rădăcină în textele precritice. Astfel, încercarea din următoarele secțiuni, de a pune în legătură problema autolocalizării din *Pmsn* cu scrierea despre direcțiile în spațiu din 1768 nu este una lipsită de fundament exegetic.

---

⁶ Printre puținele încercări de a vedea mai degrabă o continuitate între cele două perioade se numără d. ex. Joseph Schmucker, *Die Ursprünge der Ethik Kants in seinen vorkritischen Schriften und Reflektionen*, Meisenheim, 1961 sau Lutz Koch, *Naturphilosophie und rationale Theologie: Interpretationen zu Kants vorkritischer Philosophie*, Köln, 1971.

⁷ Reflexion 4964 „Durch diese meine Abhandlung ist der Werth meiner vorigen metaphysischen Schriften völlig vernichtet.”

⁸ „Ich werde nur die Richtigkeit der Idee noch zu retten suchen”. Asupra acestei completări a atras atenția încă din anii '20 Max Wundt în *Kant als Metaphysiker, ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Philosophie im 18. Jahrhundert*, 1924, p. 94.

⁹ Friedrich Kaulbach, *Die Metaphysik des Raumes bei Leibniz und Kant*, Köln, Universitätsverlag, 1962.

3. ACTUL DE AUTOLOCALIZARE ÎN CAPITOLUL „FENOMENOLOGIEI” DIN PMSN

Categoriile modalității ocupă un loc special în construcția kantiană. Modalitatea, spre deosebire de primele trei titluri categoriale, nu adaugă nimic la conținutul judecății, ci privește numai modul în care subiectivitatea se raportează la acest conținut. Dar, așa cum arată Hans Graubner, modalitatea poate fi văzută drept fundament al întregii cercetări transcendente, din moment ce prima propoziție a *Criticii rațiunii pure* vorbește despre raportul dintre cunoaștere și obiecte (A19, B33)¹⁰. Sistemul lui Kant poate fi văzut ca o desfășurare a acestui raport, de la nivelul sensibil, adică al raportării subiectului la spațio-temporalitate, până la cel intelectual, care tratează raportarea *a priori* a categoriilor la obiecte. Observația lui Graubner poate fi extinsă și spre *Dialectica transcendentă*, care tematizează raportarea rațiunii la intelect. Kant are așadar bune temeuri să considere că modalitatea descrie structura rațiunii în sens general¹¹. Cele trei judecăți modale, adică cele problematice, asertorice, apodictice, reprezintă înaintarea de la intelect la rațiune „ca și când gândirea, în primul caz, ar fi o funcție a intelectului, în al doilea, a judecării, în al treilea a rațiunii”¹². Din acest motiv, categoriile modalității sintetizează domeniul celor trei capacități ale rațiunii în sens larg: intelectul deschide domeniul posibilității, judecarea pe cel al realității, iar rațiunea pe cel al necesității.

Studiul de față nu își propune să cerceteze funcția categoriilor modalității în sistemul transcendent¹³, ele ne interesează numai fiindcă actul autolocalizării e introdus în al patrulea capitol al *Pmsn*, cel care corespunde celui de-al patrulea titlu categorial. Aici, modalitatea nu mai deschide domeniul unei facultăți (intelect, judecare, rațiune), ci pe cel al unei mișcări. Cu alte cuvinte, posibilitatea, realitatea și necesitatea vor oglindi trei forme distincte ale mișcării. Prima teoremă a capitolului *Fenomenologiei* din *Pmsn* „determină modalitatea mișcării în raport cu foronomia”¹⁴, mai exact, mișcarea posibilă. Altfel spus, Kant arată despre ce fel de mișcare este

¹⁰ *Form und Wesen, ein Beitrag zur Deutung des Formbegriffs in Kants Kritik der reinen Vernunft*, Kant-Studien Ergänzungshefte, Bonn: Bouvier, 1972.

¹¹ Kant folosește termenul de rațiune în două sensuri, unul restrâns, atunci când se referă la facultatea distinctă a rațiunii, de a sistematiza cunoașterea intelectului, și unul larg, atunci când se referă la unitatea cognitivă a subiectivității (intelect-judecare-rațiune în sens restrâns). Rațiunea are primul înțeles în capitolul *Dialecticii* transcendente și al doilea sens în titlul cărții, unde este vorba despre critica rațiunii în sens larg.

¹² Imm. Kant, *Critica rațiunii pure*, în *Opere*, ed. cit., A75n/B100n.

¹³ Pentru o asemenea cercetare, vezi Bernhard Grünwald: *Modalität und empirisches Denken : eine kritische Auseinandersetzung mit der Kantischen Modaltheorie*, Bonn, Meiner, 1986. De asemenea, mulți gânditori au intuit că modalitatea are un statut special la Kant și au oferit o confruntare și o interpretare a acesteia în construcțiile lor. Istoria acestei confruntări este lungă și străbate întreaga filosofie postkantiană de la problematica judecății tetiche din *Grundlagen der gesamten Wissenschaftslehre* a lui Fichte și până la *Devenirea întru ființă* a lui Constantin Noica, pentru care „ultima grupă, cea a modalității, constituie în întregul ei o categorie pentru element: realitate-posibilitate-necesitate.” (*Devenirea întru ființă*, 1981, p. 371).

¹⁴ *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* în Akademie-Ausgabe (AA) 04, p. 557.

vorba în foronomie și care sunt conceptele prin care ea poate fi determinată. În primul rând, mișcarea foronomică este una doar *posibilă*: „Mișcarea uniformă a unei materii în raport cu un spațiu empiric este un predicat doar posibil”¹⁵. În acest stadiu nu se poate determina dacă mișcarea aparține spațiului sau materiei. Ce vrea Kant să spună aici este accesibil oricărui călător cu trenul care la un moment dat nu știe dacă trenul lui sau cel alăturat este în mișcare; doar pe baza observației nu se poate determina acest lucru, ambele variante fiind egal îndreptățite. De aceea, Kant consideră că această situație este cel mai bine exprimată de judecata alternativă¹⁶.

Determinarea mișcării din punctul de vedere al posibilității presupune actul observatorului de a se localiza pe sine. Mai exact, autolocalizarea este cea care specifică dacă spațiul este cel care se mișcă și materia rămâne în repaus sau invers:

„Dacă un corp se mișcă în spațiul relativ, iar acesta din urmă este considerat ca fiind în repaus, sau invers, acesta se mișcă în direcție inversă cu aceeași viteză, iar corpul este considerat în repaus, nu este o dispută despre ceea ce revine obiectului, ci numai raportului acestuia cu subiectul, apariției și nu experienței. Căci, dacă observatorul se localizează (*stellt sich der Zuschauer*) în acel spațiu ca fiind în repaus, astfel corpul este pentru el în mișcare; dacă se localizează (cel puțin în gând) într-un alt spațiu, care îl cuprinde pe primul, în relație cu care corpul este, de asemenea, în repaus, atunci acel spațiul relativ este considerat ca fiind în mișcare”¹⁷.

Se poate pune întrebarea dacă traducerea expresiei „*stellt sich der Zuschauer*” prin „observatorul se localizează” este justificată¹⁸. Kant vorbește aici despre o localizare în spațiu, motiv pentru care renunță la conceptul de „subiect” și aduce în discuție „observatorul”, dar această localizare poate avea loc „în gând”. Avem de-a face deci cu un act de autolocalizare care poate avea loc în realitate sau numai teoretic. Mai trebuie spus că „stellen” nu ar putea fi tradus prin „a (se) pune”, așa cum ar părea justificat la prima vedere. Acest din urmă cuvânt l-ar traduce pe „setzen” care indică un proces transcendentă despre care Kant vorbește în prima *Critică* (§24) și despre care cu siguranță nu este vorba aici. Dincolo de dificultățile de traducere, o analiză atentă a conceptului de „localizare” sau „poziționare” ne arată că multe din problemele pe care Jaques Vuillemin¹⁹ le considera inerente *Pmsn* își găsesc rezolvarea. De exemplu:

a) La începutul capitolului foronomiei, Kant introduce brusc conceptul direcției și îl folosește pentru construcția vitezei în intuiția pură și pentru reinterpretarea categoriilor cantității. Este firesc să ne întrebăm de unde apare acest concept și pe ce bază este el introdus. Apariția lui nu poate să fie una întâmplătoare deoarece tocmai direcția este cea care aduce noutatea fundamentală în raport cu prima *Critică*.

¹⁵ MA în AA 04, 555.

¹⁶ Judecata alternativă este un fel de judecată disjunctivă neexclusivă schimbată potrivit unor constrângeri transcendente.

¹⁷ MA în AA 04, 555.

¹⁸ Michael Friedman traduce prin „if the observer locates himself” în Kant: *Metaphysical Foundations of Natural Science*, Cambridge Univ. Press, 2004.

¹⁹ J.Vuillemin, *Physique et metaphysique kantienne*, Presses Universitaires de France, Paris, 1955.

b) Demersul din capitolul *Foronomiei* poate fi dezvoltat numai dacă pornim de la două spații distincte. Punctul de pornire este, așa cum argumentează Vuillemin, dedublarea spațiului. Dar, având în vedere procedeul extrem de complex prin care *Critica rațiunii pure* ajunge să obțină conceptul unui „spațiu determinat” (B202), este legitim să întrebăm care este procedeul prin care sunt obținute cele două unități spațiale care se mișcă în direcții diferite, fără de care foronomia nu ar fi posibilă²⁰.

Aceste două întrebări sunt foarte importante pentru încercarea de a analiza *Pmsn*, pentru că direcția și viteza sunt, potrivit lui Kant, punctul de plecare al cercetării. Voi încerca să demonstrez că actul localizării, pe care Kant îl aduce în discuție în ultimul capitol, conține răspunsul la ambele. Atât direcția, cât și distingerea dintre două unități spațiale sunt efecte ale actului prin care subiectul se localizează pe sine. Așa cum am menționat mai sus, problema raportării subiectului la spațiul din jurul său e dezvoltată de Kant în scrierea despre direcțiile în spațiu. În cele ce urmează, voi arăta cum problematica acestui mic studiu stă la baza *Esteticii transcendente* din prima *Critică*, dar și a *Pmsn*. Voi încerca să arăt cum fiecare din aceste lucrări reprezintă un stadiu al evoluției conceptului de „direcție” în sistemul kantian.

4. EVOLUȚIA CONCEPTULUI DE DIRECȚIE ÎN SISTEMUL KANTIAN

Scrierile kantiene ne arată că există un progres în determinarea problemei direcției. Scoaterea la lumină a acestei evoluții va putea arunca o nouă lumină asupra unor probleme puse de *Estetica transcendentă*, precum și asupra raportului dintre metafizica generală a primei *Critici* și metafizica particulară expusă în *Pmsn*. Expunerea care urmează este, firește, schematică, ea urmând a fi dezvoltată în cercetări viitoare.

4.1. DIRECȚIONALITATEA (GEGEND)

Mica scriere din 1768 despre direcțiile în spațiu ocupă un loc special în corpusul kantian, ea fiind considerată de unii autori originea filosofiei transcendente²¹. Aici întâlnim câteva idei și metode care vor deveni achiziții definitive ale filosofiei transcendente:

a) Argumentul părților incongruente pe care Kant îl va relua atât în *Prolegomene*, cât și în *Pmsn*;

b) Metoda „așa zicând aposteriori”²², considerată a fi precursorul metodei cercetării transcendente;

²⁰ Despre procesul de dedublare a spațiului, am vorbit în studiul *Construcția a priori a vitezei în lucrarea lui Kant. Principiile metafizice ale științei naturii*, „Revista de Filosofie”, LXVIII/2021 p. 29–25.

²¹ Jill Vance Buroker, *Space and incongruence: the origin of Kant's idealism*. Dordrecht, Reidel, 1981.

²² AA 02, 377.

c) Problema raportului dintre spațiul relativ și cel absolut, care va sta la baza *Pmsn*;

d) Conceptul unei forme spațiale mai profunde decât spațiul din geometrie²³.

Această scurtă enumerare ne arată că scrierea despre direcții ocupă un loc singular în evoluția filosofiei critice. El poate fi văzut drept o primă balansare a gândirii kantiene înspre conceptul transcendentalului. Din acest motiv, conceptul central al lucrării, cel de „Gegend”, capătă o semnificație deosebită pentru exegetul preocupat de nașterea sistemului transcendental. Problema care se pune înainte de toate este una de traducere. Prima încercare a fost de a traduce cuvântul prin „regiune”²⁴, însă, într-un studiu considerat astăzi revoluționar, David Walford a arătat că această traducere a blocat înțelegerea scrierii și a dus la obiecții care nu au legătură cu textul kantian²⁵. Walford afirmă că „Gegend” ar trebui tradus prin „direcție”, concluzie la care ajung și Rusnock și George după o analiză a limbajului kantian și a dicționarului fraților Grimm²⁶. De altfel, în scrierea despre introducerea mărimilor negative în filosofie, Kant folosește „Richtung” și „Gegend” ca sinonime²⁷.

Woelert atrage atenția însă că nici „direcție” nu este potrivit pentru intențiile lui Kant, fiindcă termenul nu se referă la o parte determinată a spațiului, distinctă de altele, ci la un întreg spațiu direcționat, ceea ce înseamnă că atât traducerea cuvântului prin „regiune”, cât și prin „direcție” sunt egal îndreptățite, motiv pentru care ar trebui să lăsăm termenul netradus²⁸. După cum se va vedea mai jos, am să aleg varianta „direcționalitate”, care cred că sintetizează atât cerințele lui Walford, cât și pe cele ale lui Woelert.

Kant începe textul prin menționarea proiectului leibnizian al unei „analize a locului”, considerat a fi strămoșul topologiei. Această analiză a locului „combină egalitatea și similaritatea în operația fundamentală a congruenței. Două triunghiuri asemenea (de exemplu, două triunghiuri echilaterale) care au în același timp aceeași mărime (ale căror laturi au aceeași lungime) sunt congruente.”²⁹ Demersul lui Leibniz a avut importanța sa în istoria matematicii, deoarece la Euclid termenul de „homoios” nu este nicăieri definit³⁰. Pe baza conceptului congruenței, Leibniz

²³ Pentru o enumerare a altor idei precursore ale sistemului critic, vezi David Walford, *The aims and method of Kant's 1768 Gegend in Raume essay in the light of Euler's 1748 Reflexions sur l'espace*, British Journal for the History of Philosophy 7, 1999.

²⁴ Soluție adoptată de primul traducător englez, John Handyside în *Kant's inaugural dissertation and early writings on space*, 1929.

²⁵ David Walford, *Towards an Interpretation of Kant's 1768 Gegend in Raume Essay*, Kant-Studien, 92, 2001.

²⁶ Paul Rusnock & Rolf George, *A Last Shot at Kant and Incongruent Counterparts*, Kant-Studien, 86, 1995, p. 270.

²⁷ „Forța motrice a unui corp într-o direcție (Gegend) și o tendința egală a aceluiași corp în direcția (Richtung) opusă nu se contrazic.” (AA 02, 171).

²⁸ Peter Woelert, *Kant's hands, spatial orientation, and the copernican turn*, Continental Philosophy Review, 2007, 40, p. 140.

²⁹ Stefan Storrie, *Kant's 1768 attack on Leibniz's conception of space*, Kant-Studien, 2013, pp. 249–250.

³⁰ Rusnock&George, *op.cit.*, p. 259.

își propusese să realizeze o geometrie calitativă în care cantitatea își pierde rolul central. Scrierea lui Kant vrea să arate că definiția congruenței pe care a dat-o Leibniz este insuficientă, fiindcă pot exista lucruri care să fie similare și identice în mărime, dar care nu pot fi deplasate astfel încât să ocupe același loc în spațiu, cum ar fi de exemplu două mănuși sau două triunghiuri sferice din emisfere diferite. Pentru congruență este nevoie și de identitatea direcției. În cazul mănușilor, deși similare și egale în mărime, ele nu sunt identice din punctul de vedere al direcțiilor. Dar direcția nu este un concept strict intelectual, „stânga” sau „dreapta” aparținând mai degrabă de ceea ce Kant numește *sentiment sau simț al spațiului* (*Gefühl des Raumes*). Aici intervine trupul și acțiunea sa asupra spațiului care îl înconjoară.

Ideea fundamentală este că simpla existență a corpului introduce o nouă ordine în spațiu, inexistentă înainte. Un alt spațiu, ordonat prin direcții, e „produs” (*erzeugt*) din spațiul preexistent. Spațiul ca atare, lipsit de corpuri, este tridimensional și nu conține nicio direcție. Este alcătuit din dimensiuni fără direcție. Dacă în acest spațiu abstract, lipsit de direcții, ar exista numai un triunghi, oricare dintre laturile sale ar putea fi baza, oricare „sus” ar putea fi „jos” și invers. Intersectarea corpului uman cu tridimensionalitatea spațiului „produce” direcțiile în spațiu, pentru că părți neutre de spațiu sunt luate „ca” fiind la dreapta, stânga, sus sau jos: „Din moment ce putem cunoaște ceea ce se află în afara noastră numai în virtutea faptului că exteriorul stă într-o anumită relație cu noi, nu este de mirare că primul temei al distingerii direcțiilor în spațiu provine din raportarea trupului nostru la suprafețele neutre ale spațiului”³¹.

Pe Kant nu îl interesează atât direcțiile în sine, cât mai degrabă procesul prin care acestea sunt generate în urma intersectării corpului cu spațiul tridimensional. Acest proces este descris astfel: primul temei al introducerii direcțiilor în spațiu este un raport, anume raportul corpului cu spațiul preexistent, o direcție, „dreapta” de exemplu, este mereu un raport, ea nu poate exista nici în lipsa spațiului, nici în lipsa unui corp. Ceea ce Kant urmărește este tocmai descrierea acestui proces, deci apariția direcției în genere, a *directionalității*. Cu alte cuvinte, este vorba despre procesul localizării prin care obținem conceptul „locului”, aflat „acolo” spre deosebire de corpul nostru care se găsește „aici”. Este ușor să observăm faptul că actul de a te localiza produce spontan distincția dintre un loc aflat „aici”, distinct de un spațiu situat „acolo”. Kant va sintetiza acest proces într-un cuvânt: orientare. Punctul de plecare este așadar posibilitatea orientării. Această raportare la spațiu nu presupune o prelucrare intelectuală, ea fiind realizată spontan printr-un sentiment al orientării inerent corpului nostru. Cu alte cuvinte, prima structurare a spațiului are loc prin intermediul unui simț, nu al construcției intelectuale. Distincția primordială dintre „aici” și „acolo”, e un efect spontan al sentimentului spațial propriu procesului prin care ne localizăm, prin care știm unde suntem.

Această problematică apare și în *Estetica transcendențială* a primei *Critici*. Primul argument al *Expunerii metafizice a conceptului de spațiu* poate fi văzut ca o reluare a argumentelor eseului din 1768, fiind vorba despre prima distingere între

---

³¹ AA 02 378-379.

„aici” și „acolo” între mine și „ceva în alt loc al spațiului decât acela în care mă aflu eu” (B38)³². Acest lucru nu este posibil decât prin procesul de localizare, care dă naștere unei perspective, a spațiului perspectival, așa cum îl numește Michael Friedman³³. Prin urmare, actul localizării, al distingerii între diferite locuri, apare și în *Critica rațiunii pure*. Această analiză a conceptului localizării ar putea constitui un bun fundament pentru discutarea actului autosituării din *Pmsn*, despre care am vorbit mai sus. Am putea spune că diferența fundamentală dintre ideea de loc din prima *Critică* și cea de localizare din *Pmsn* constă în faptul că prima descrie o poziționare într-un spațiu static (prin unificarea tuturor perspectivelor posibile), iar ultima reprezintă o localizare într-un spațiu mobil.

4.2. DIRECȚIA DETERMINATĂ (RICHTUNG)

În cazul spațiului, obținerea direcțiilor determinate este pasul care urmează procesului de localizare descris mai sus. Ordinea „stânga-dreapta-sus-jos-față-spate” e generată prin capacitatea subiectului de a se orienta. Sentimentul spațiului care transformă omogenitatea abstractă a punctelor spațiale într-o spațialitate orientată pune baza distincției dintre direcțiile determinate. Succesiunea ar fi următoarea: *tridimensionalitate abstractă – tridimensionalitate orientată – direcție*³⁴ (înțeleasă ca unitate distinctă de spațiu).

În *Critica rațiunii pure*, problema direcției determinate își face apariția în discuția dedicată timpului ca formă a intuiției. În *Expunerea metafizică a conceptului de timp*, vorbind despre axiomele timpului, Kant face o distincție între unidimensionalitate și ireversibilitate. Prima dintre ele deschide o ordine, dar fără să precizeze direcția, care ar putea fi sau „înainte” sau „înapoi”. Axioma ireversibilității aduce direcția determinată și posibilitatea judecăților sintetice *a priori* despre timp, analizate apoi în *Expunerea transcendentă* și care nu sunt altele decât cele trei posibilități de compunere a mișcării descrise în primul capitol al *Pmsn*. Astfel, axioma ireversibilității completează unidimensionalitatea, care deschide numai o direcționalitate abstractă (înainte+înapoi) cu o direcție determinată (înainte). Această trecere are loc prin adăugarea schimbării locului (adică o schimbare a direcției în spațiu) la axiomele timpului. Astfel vom putea explica de ce Kant începe brusc primul capitol al *Pmsn* cu conceptul direcției care la o primă lectură pare să apară de nicăieri.

³² Este ceea ce încearcă să demonstreze Michel Fichant în *Espace geometrique et espace esthetique chez Kant*, Revue de metaphysique et de Morale, 2004: „Ce que la Critique appelle <<lieu>> (Ort) c'est la region (Gegend) de 1768, et il est claire que le lieu précède l'espace”, p. 539.

³³ Michael Friedman, *Kant on geometry and spatial intuition*, Synthese, 2012 : “This argument emphasizez that space as the form of outer sense enables us to represent objects as outer precisely by representing them as spatially external to the perceiving subject, so that the space in question contains the point of view... let us call this structure perspectival space”, p. 242. La fel ca Fichant, Friedman argumentează că spațiul geometric este precedat de spațiul punctului de vedere, al „locului”.

³⁴ Distincția dintre cele două tridimensionalități e făcută de David Walford, *Towards an Interpretation of Kant's 1768 Gegend in Raume Essay*, Kant-Studien 92.

4.3. DIRECȚIA TUTUROR DIRECȚIILOR – PARTEA (SEITE)

În capitolul foronomiei din *Pmsn*, Kant ridică o problemă care nu a fost observată decât recent³⁵. Dacă o sferă se rotește în jurul axei sale, atunci ea se mișcă în toate direcțiile, dar cu toate acestea ea se deplasează într-o anumită parte. De exemplu, Pământul ca sferă geometrică epuizează în mișcarea sa circulară toate direcțiile (aceasta este și definiția mișcării circulare de la care Kant pleacă: mișcare în toate direcțiile), dar noi spunem că el se mișcă în aceeași direcție: de la apus (vest) la răsărit (est). Ar fi prin urmare posibil ca el să se miște și de la est la vest. De aceea, Kant face distincția între direcție și parte (Seite) întrebându-se „care este partea în conformitate cu care mișcarea este direcționată?”³⁶ Marco Giovanelli, cel care a atras atenția asupra acestui pasaj, consideră că aici ar fi vorba tot despre problema incongruenței, la fel ca în scrierea precritică despre direcții sau în *Prolegomene*. Totuși, o lectură mai atentă ne arată că „partea” este o direcție a direcțiilor, așa cum se poate vedea în cazul de mai sus al Pământului: deși el epuizează toate direcțiile în spațiu, mișcarea sa poate fi determinată în două feluri suplimentare: est-vest, vest-est. Am putea spune că în vreme ce incongruența dintre mâna stângă și cea dreaptă caracterizează spațiul din perspectivă statică, incongruența dintre „părți” caracterizează un spațiu aflat în mișcare.

---

³⁵ Marco Giovanelli, *Leibniz, Kant und der moderne Symmetriebegriff*, Kant-Studien, 102, 2011.

³⁶ MA, AA 04, 483.